

SƏİDƏ İSMAYILZADƏ

Gəncə Dövlət Universiteti

E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com

XI-XIII ƏSRLƏRDƏ QIPÇAQLARIN SIYASI TARIXINƏ DAIR

*Açar sözlər: qıpçaq, siyasi həyat, əsr**Ключевые слова: кыпчак, политической жизни, век**Key words: gipchag, political life, century*

XIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Avropaya köçərilərin yeni axınları – monqol-tatar basqınları başladı. Çöllərlə keçən monqol-tatarlar ilk növbədə qıpçaqlarla üzləşməli oldular. Yuri Konçakovskinin rəhbərlik etdiyi Don qıpçaqları döyüşə başladılar. Lakin öz torpaqlarından köçərək Dnepr tərəfə sığınmalı oldular. Həmin dövrdə Qafqaz ətrafında yaşayan qıpçaqlar və onların müttəfiqi olan alanlar da darmadağın edildilər. Nəhayət, 1223-cü ildə monqol-tatar qoşunları Kalka çayı üzərində rus və qıpçaq drujinaları ilə toqquşdular və onları darmadağın etdilər. Don və Dnepr qıpçaqları faktiki olaraq məğlub edildilər. 1229-cu ildə tatar qoşunları Aşağı Volqaboyuna yaxınlaşdılar. Rus salnaməçiləri qeyd edirlər ki, qıpçaqlar və saksinlər Volqaboyu Bulqar dövlətinə sığınmışdılar. Beləliklə, XIII əsrin 30-cu illərində qıpçaqların cənub çöllərindəki hakimiyyətinə son qoyuldu. Qıpçaqlar Qızıl Ordanın tərkibinə qatıldılar. Onlar yaranmaqda olan yeni dövlətin əhalisinin özəyini təşkil edirdilər. Lakin aristokratiyanın məhvi, tarixin səhifələrindən adlarının silinməsi hələ xalqın tam məhvi demək deyildir. Monqol-tatar işğalından yüz il sonra ərəb tarixçisi Əl-Öməri Qızıl Orda haqqında yazırdı: “Qədimlərdə bu dövlət qıpçaqlar ölkəsi adlanırdı. Lakin tatarlar buranı işğal etdikdən sonra onlar vassala çevrildilər. Sonradan tatarlar qıpçaqlarla qaynayıb qarışdılar və artıq qohumlaşdılar. Təbiət tatarların təbii və irqi keyfiyyətlərinə qalib gəldi və onların hamısı artıq qıpçaqlara bənzəyirdilər və bu torpaqlarda yaşamaq çün qaldılar” (1, 61).

Bütün XI əsr boyu qıpçaqlar Böyük çöldə bir yerdən digər yerə köçərək oranı məskunlaşdırdılar. Daha yaxşı çəmənliklər, balıq və heyvan ovu üçün ərazilər, su və quru yolları uğrunda gərgin mübarizə davam edirdi. “Qara klobuklar” öz qoşunları ilə münasibətlərini aydınlaşdırır, tabe olmayanları məğlub edirdilər.

1111-ci və 1116-cı illərdə Urusoba, Almunota, Belduz kimi xanlarla ağır döyüşlər getmişdi. Onlar əslən türk olan “rus knyazları” ilə döyüşlərdə məhv edilmişdilər. Don üzərindəki bir sıra qıpçaq şəhərləri qarət olunmuşdu. Vladimir Svyatoslaviç Ustr, Trubej, Sula və Stupn kimi yaşayış məskənlərində qıpçaqların hücumlarından qorunmaq üçün slavyanlardan, ruslardan, kriviç və Svyatiçlərdən ibarət güclü dəstələr təşkil edilmişdi. Knyaz Yaroslav da belə etmişdi. Həmin şəhərlər düşmənlərin hücumlarından qorunmaq üçün cənub sərhəd zonaları hesab edilirdi. Köçərilər müstəqilliyə rus knyazları ilə bərabər hüquq qazanmaqla çatmağa çalışırdılar. Knyazlar isə buna heç cür razı ola bilməzdilər. Vladimir Monamax 1121-ci ildə üsyan etmiş torkları (türkləri) öz ərazisindən qovmağa nail ola bilmişdi. Rus knyazları çöllülərdən onların vassalı olmağı tələb edirdilər. Verilmiş torpaqların hesabına qara qıpçaqlar Kiyev, Pereyaslavl və Çerniqov knyazlıqlarının vassallarına çevrilmişdilər və rus knyazlarına vergi verirdilər. Lakin, 1225-ci ildə Vladimir Monamax öldükdən sonra 1126-cı ildə yeni yürüşlər başladı. Əldə olunmuş müvəqqəti sakitlik pozuldu. Qıpçaqlar Pereyaslavl torpaqları üzərinə hücumları təşkil etdilər. (2, 76)

1142-ci ildə Vsevolod Olqoviç öz qardaşları ilə mübarizədə klobukların qüvvələrindən istifadə edə bildi. 1146-cı ildə vassalların Kiyev knyazlıqlarına qarşı hücumları başladı. Onlar Vsevolod Olqoviçin vassallığından ayrılaraq İzyoslav Mistislaviçin köməyini istədilər. Onlara verilən torpaqların əvəzinə klobuklar Kiyev knyazına sədaqətlə qulluq etməli idilər. Qonşu knyazlarla döyüşlərdə qıpçaqlar İzoslavin dəstələri ilə birlikdə Yuri Dolqorukiyə qarşı döyüşlərdə iştirak edirdilər. Knyaz İzyoslav dəfələrlə Kiyevi itirsə də qıpçaqlar ona sadıq qalmışdılar. 1149-cu ildə Suzdala Yurinin yanına gələn Rastislav Yuryeviç onu İzyoslavın döyüşməyə çağırsa da, knyazın bu cəhdi baş tutmamışdı. Çünki İzyoslav qara klobuklara arxalanır və onların köməyindən istifadə edirdi. Yalnız onların köməyi ilə İzyoslav Mistislaviç 1151-ci ildə Yuri Dolqorukiyə qələbə çalaraq Kiyev taxt-tacında otura bilmişdi. İzyoslavın ölümündən sonra isə taxta knyaz Rastislav əyləşdi. XII əsrin 40-cı illərində Porosyedə yaşayan bütün köçəri tayfalar birləşərək ilk etnik ittifaq yaratsalar da özlərinin aid olduqları etnik-milli köklərini unutmurdular.

1162-ci ildə Kiyev knyazı Rastislavın hakimiyyəti güclü müttəfiq Mistislav Volınskinin təzyiqinə məruz qalır. Nə Kiyev boyarları, nə də knyazın qvardiyası Rastislava arxa durmurdular. Knyaz öz hakimiyyətini Mistislavla bölüşməli olur. Belqorod Torçesk, Kanev şəhərlərini, hətta qara klobukların torpaqlarını onun ixtiyarına verir. Taxt-tacının laxladığını hiss edən Rastislav ümidini çölə bağlayır. Belük (və ya Böyük) xanın yanına elçi gedib xanın qızını oğlu Rürikə istəyir. Bu nigah baş tutur. Poloves yardımını Rastislavın mövqeyini möhkəmləndirir.

1164-cü ildə İqorun atası Çerniqov knyazı Svyatoslav Olqoviç ölür. Mərhum knyazın qardaşı oğlu Svyatoslav Vsevolodoviç silah gücünə Çerniqov taxtına yiyələnir. Öz əmisi oğlanları Oleq və İqor Vsevolodoviçləri Çerniqovdan Şimal Torpaqlarına qovur. Ömürlərinin axırına qədər qardaşları ona bu zalımlığı bağışlamadılar. Dəfələrlə vuruşub barışsalar da, daha heç vaxt bir-birinə səmimi münasibət bəsləmədilər.

1167-ci ildə Rastislav ölür və Kiyev taxt-tacı uğrunda mübarizə yeni mərhələyə qədəm qoyur. Kiyev əhalisi və qara klobuklar Mistislav Volınskidən kömək istəyirlər. O, taxt-tacın qanuni varislərini – Rastislavın oğullarını, Rüriki və Davidi kənar edir, 1167-ci ildə Kiyevdə taxt-taca sahib olur (1, 68).

Kiyevlilər və qara klobuklar Mistislava bir də ona görə kömək edirdilər ki, o, düşmən tayfalarla heç vaxt ittifaqa girmirdi. Mistislavın gəlişi ilə Rusiyada yeni siyasətin binası qoyuldu. 1168-ci ilin yazında böyük knyaz Mistislav güclü bir qoşunla böyük çölə gözlənilməz bir zərbə vurur. Volınsk knyazlarının əksəriyyəti bu yürüşdə iştirak edir. Kiyev knyazı təzyiq göstərüb Çerniqov və şimal knyazlarını, hətta Rastislaviçləri – Rürik və Davidi öz polklarına döyüşə göndərməyə vadar edir. Bu ordunun əsas zərbə gücü Basteyin başçılıq etdiyi tork (türk) süvariləri, həmçinin qara qalpaqlar və brendeylər idi. Rus qoşunları böyük qənimət ələ keçirərək geri dönr. Bu qələbə Mistislavın yürütdüyü siyasətə çoxlu tərəfdar qazandırdı. Novqrodlular Svyatoslav Rastislaviçi ovdular. Mistislavın yanına minnətçi salıb oğlu Romanı özlərinə knyaz istədilər. Lakin bu hərəkətlərdən narazı olanlar da var idi. Suzdal knyazı Andrey Boqolyubski (Yuri Dolqorukinin oğlu) Mistislavın hakimiyyətinin güclənməsindən narazı olan knyazların ittifaqını təşkil edir (1, 69).

1169-cu ildə on iki knyazın qoşunu Kiyev üzərinə yürüşə başlayır. Onlarla birlikdə qıpçaq alayları da gedir. 1169-cu ilin martında Kiyev alınıb talan edilir. Taxt-taca Yuri Dolqorukinin oğlu Andrey Boqolyubskinin doğma qardaşı Qleb Yuriyeviç sahib olur (1, 70).

Mistislavın köçəri türklərlə ənənəvi münasibətləri kökündən dağıtmaq cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. Mistislavın devrilməsində əsas rolu qıpçaqlarla qan qohumluğunda olan

knyazlar oynayır (Yur Dolqorukinin oğulları: Olqoviçlər – Oleq və İqor; Rastislaviçlər – Rürik və Roman və b.)

1170-ci ildə Andrey Boqolyubski Svyatoslav Rastislaviçi Novqorod taxtına qaytarmağa cəhd edir. Müvəffəqiyyət qazana bilmir. Qoşunu novqorodlular tərəfindən darmadağın edilir. Svyatoslav Rastislaviç öldürülür. Öz qorxulu rəqibinin zəifləməsindən istifadə edən Mistislav Volinski qara klobuklar, Qaliç və Trovsk alayları ilə birlikdə Kiyev üzərinə yeriyir. Şəhər döyüşsüz təslim olur. Qleb Yuriyeviç qaçaraq digər qıpçaq tayfalarına pənah aparır və bir aydan sonra Konçakla qayıdıb Mistislavı Kiyevdən qovur. Başı bəlalı knyaz 1170-ci ildə vəfat edir. Onun oğlu Roman Novqorodu tərk edir, yerini isə Andrey Boqolyubski ilə olan sazişə əsasən Rürik Rastislaviç tutur. Belə hesab etmək olar ki, ənənəvi qayda bərpa olunur; Rusun əsas şəhərləri Böyük çöl ilə əvvəlki mehriban münasibətlərin tərəfdarı olan knyazların əlindədir. Lakin Kiyev boyarları və kilsə bir daha öz gücünü göstərir. 1171-ci ildə Qleb Yuriyeviçi zəhərləyirlər.

Boyarların tərkibi ilə Rastislaviçlər Andrey Boqolyubskinin iradəsinə zidd olaraq, knyaz taxtına Vladimir Mistislaviçi dəvət edirlər. Lakin çox keçmədən o da zəhərlənib öldürülür.

1171-ci ilin iyulunda Andreyin köməyi ilə Kiyev taxtına Roman Rastislaviç yiyələnir. O, yəqin ki, öz sələflərinin acı taleyini nəzərə alaraq, boyarlarla sazişə girir. Bu, Andrey Boqolyubski ilə münasibətləri pozmaq demək idi. Lakin başqa əlac yox idi.

1173-cü ildə Andrey yenidən qardaşının qatillərinin verilməsini tələb edir. Rastislaviçlər bundan boyun qaçırır və Qriqori Xotoviçlə onun əlaltılarının oradan çıxıb gizlənməyinə imkan yaradılır. 1173-cü ildə Rastislaviçlər Andreyə müharibə elan edir və Kiyevə soxulurlar. Rürik böyük knyaz olur.

Rürikin arvadının qıpçaq qızı olmasına baxmayaraq, çox güman ki, onun siyasəti Kiyev boyarlarının və qara klobukların planlarına zidd deyildi. Kiyevə rusları birləşdirib, onu çölün hakimiyyəti altından çıxara biləcək güclü hökmdar lazım idi. Ən əvvəl də çalışıb qüdrətli Andrey Boqolyubskinin təzyiqinə birtəhər duruş gətirmək lazım idi. Rürik belə bir addıma cəsarət edir.

Çerniqov knyazlığını idarə edən Svyatoslav Vsevolodoviç də “oyuncaq” knyazlarla mübarizəyə qoşulmaq məqamında idi. Andreyin atalıq etdiyi Rastislaviçlər onun düşməninə çevrilmişlər. Belə bir vəziyyətdə ona Andrey Boqolyubskinin tərəfinə keçmək şərəfli görünərdi.

Lakin Svyatoslav taxt-taca sahib olandan sonra Kiyev boyarları ilə çox tez dil tapdı. Andrey Boqolyubski 50 minlik bir ordunu Rastislaviçlərin üzərinə göndərir. Olqoviçlər – Svyatoslav Vsevolodoviç və İqor Syatoslaviç də ona qoşulurdular. Kiyev knyazları Belqoroda və Visqoroda çəkilirlər. Hücum edən ordunu ikiyə bölməli olurlar.

İqora digər kiçik knyazlarla Visqorodu almaq tapşırılır. İqor bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilmir. 1173-cü ilin sentyabrında Mistislav Rastislaviç tərəfindən məğlub edilir. (3, 53)

Visqorodun mühasirəsi iki aydan çox çəkir. Lakin bir nəticə vermir. Həmin ilin noyabrında Kiyevə Yaroslav Lutski gəlir. Vəziyyəti öyrənib qiymətləndirdikdən sonra Kiyevi ona verməyi vəd etmiş Rastislaviçlərin tərəfində keçir. Qələbə əldə etdikdən sonra Yaroslav Lutski Kiyev taxtına qalxır. Lakin tez bir zamanda onu Roman Rastislaviç əvəz edir. Çerniqov knyazı Svyatoslav Vsevolodoviç isə hələ də əlverişli fürsət gözləyir. Belə bir şübhə var ki, 1176-cı ilin mayında qıpçaqları Kiyev üzərinə məhz Svyatoslav yönəltdir. Roman qardaşı Rüriki və iki oğlunu qıpçaqlara qarşı göndərir. Rostovisev yaxınlığındakı döyüşlərdə Kiyev knyazları darmadağın edirlər, qıpçaqlar brendeylərin altı şəhərini ələ keçirirlər. Rastislaviçlərin məğlubiyyəti onunla nəticələnir ki, Roman artıq Kiyevi tərk edib Belqorodda gizlənir.

1176-cı ildə Svyatoslav böyük Kiyev knyazı olur. Qıpçaqların Kiyev knyazını məğlub etməsi hakimiyyətin dəyişilməsinə səbəb olur.

1179-cu ildə Svyatoslavın köhnə düşməni əmisi oğlu Oleq Svyatoslaviç ölür və Svyatoslav Lübeç şəhərində Olqoviçlərin qurultayını çağırır. Qurultayda udellər bölüşdürülür. Böyük knyaz Çerniqov şəhərini öz qardaşı Yaroslava verir, İqor Novqorod-Seversk knyazı olur.

Svyatoslav hakimiyyətinin ilk illərində özünü bacarıqlı bir siyasətçi kimi göstərir. O, zahirdə çöllə ittifaqı pozmasa da, gələcək düşmənçilik üçün zəmin hazırlayır. Hələlik isə qıpçaqlar ona Rusda öz hakimiyyətini möhkəmlətmək və əsas rəqibləri Rastislaviçləri susdurmaq üçün lazım idi.

1180-ci ildə Rastislaviçlər qanlı döyüşdən sonra Kiyevi ələ keçirirlər. Çerniqov knyazı Yaroslav və kovuylar, həmçinin İqor Svyatoslaviç Konçaq və Kobyakın qıpçaq alayları ilə Svyatoslavın köməyinə tələsir.

1181-ci ildə Kiyev geri alınır. Lakin Dnepr çayı sahilindəki döyüşdə İqora və Konçak güclü zərbə endirirlər. Çox güman ki, Svyatoslav öz qoşunu ilə Kiyevdə oturubmuş. Lakin o, öz müttəfiqlərinə heç bir köməklik göstərmir. Danışıqlar nəticəsində Svyatoslav Kiyev taxtında qalır. Əslində isə o, öz hakimiyyətini Rüriklə bölüşdürməli olur.

İndi iki qüdrətli knyaz nəslə barışıb saziş bağladıqdan sonra köçərilərlə əlaqədar “Mistislav siyasəti”ni yeritmək olardı. Kiyev boyarları və kilsə bunu səbirsizliklə gözləyirlər. Öz miqyası ilə Mistislavın 1168-ci ildəki həbi səfərindən heç də geri qalmayan 1184-cü il yürüşündə on bir knyazlığın orduları, torkların (türklərin) altı qoşunu iştirak edirdilər. Bu yay yürüşü qıpçaqlar üçün gözlənilməz olur. Onların 17 knyazı, 7000 kişi, qadın və uşaq əsir alınıb Rusiyaya aparılır. (1, 72)

1185-ci ildə qıpçaqlar Kiyev üzərində hücum cavab zərbəsi vurmağa hazırlaşırlar. 1185-ci ilin fevralında Konçakın ordusu qış yolu sayılan Sula çayına yaxınlaşır. Svyatoslav və Rürik Sula çayı sahillərinə özləri yönəlirlər. Torkun atları Xopal çayını keçərək Konçakın mövqeyinə gözlənilməz zərbə endirirlər. Konçak geri çəkilir.

Svyatoslav öz qələbəsini möhkəmləndirməyə tələsir. Bu dəfə o, ulu çölün dərinliyinə, Dona tərəf, rus qoşunlarının heç vaxt olmadığı yerlərə hərəkət etmək qərarına gəlir. O, əvvəlcə şimali rus torpaqlarına yönəlir ki, yerli knyazları yürüşə qoşulmağa dilə tutsun.

Lakin Novqorod-Severskə çatanda məlum olur ki, əmisi oğlanları İqor və Vsevolod ondan xəlvət özləri Dona tərəf yönəliblər. Məqsədləri Don sahilinə yetişmək, qıpçaq yurdlarını zəbt və qarət etmək idi. Təbii ki, hazırlıqsız hərbi yürüş fəlakətlə bitdi. Böyük knyaz Svyatoslavın ideyası məğlubiyyətə uğradı. Bu məğluniyyət göstərdi ki, xalqın istəyinə, iradəsinə qarşı çıxmaq olmaz. 1191-ci il yürüşü də ruslara heç bir müvəffəqiyyət gətirmədi.

Beləliklə, rus knyazları ilə ittifaqa girən, onlara bir çox döyüşlərdə yaxından kömək edən qıpçaqların özləri də tez-tez hücumlara məruz qalırdılar. Qıpçaq tayfaları talan edilir, əsir aparılırdılar. Qıpçaqlara qarşı mbarizə XIII əsrin 20-ci illərində davam etdirilirdi.

XI-XV əsrlərin ərəb və fars mənbələrində İrtiş çayından Dunaya qədər, Krımdan Böyük Bulqara qədər qıpçaqların at səyirttikləri bu ölkənin adı “Dəşti Qıpçaq” adlandırılırdı. Bu ölkə XIII əsrdə monqol-tatarlar tərəfindən tutulur. XVI-XVIII əsrlərdə “Dəşti-Qıpçaq”ın ancaq şərq hissəsi (indiki Qazaxıstan ərazisi) öz əvvəlki adı ilə adlandırılır. (4, 39)

“Dəşti-Qıpçaq” torpaqları hər kəsə öz təsirini göstərmişdi. Qıpçaqlar indi “Böyük Rusiya” adlanan ərazidə vahid dövlətin qurulmasında və formalaşdırılmasında yaxından iştirak edirdilər. Həmin dövlət XI əsrin sonu – XII əsrin əvvəllərindən müxtəlif knyazlıqlara bölünürdü.

XI-XII əsrlərin ayrıcında qədim Rus dövlətində Vladimir-Suzdal, Polotsk-Minsk, turova Pinsk, Smolensk, Murom-Ryazan, Çerniqov, Kiyev, Pereyaslav, Qaliç-Valin və Tmutarakan

knyazlıqları, həmçinin Novqorod respublikası və bir qədər sonra ondan ayrılan Psev respublikası idi. Bu knyazlıqların təkcə əhalisinin çoxu qıpçaq deyil, hətta adları da qıpçaq türkcəsində idi. Məsələn, IX əsrdə hamı yaxşı bilirdi ki, kiyevlilər qədimdən türkcə danışılar, çünki onlar türk-qıpçaq olublar. Kiyev türkcədə “kürəkən yürdü” demək olub (kiy – köy, kürbə – kən – ev – eb). (4, 39) Kiyevin hakimləri xaqan adlanıblar. Qonşu Avaristan, Böyük Bulqarıstan və Xəzəristanın da hakimləri xaqan titulu daşıyırdılar. Axı bu xaqanlıqların hamısı “Dəşti-Qıpçaq” ölkəsini təşkil edirdi. Xalqların Böyük Köçünün nəticəsində yaranan bu ölkə XVIII əsrə qədər yaşadı.

XI əsrdə kasıblaşmış Bizansa rusların (skandinaviyalıların) marağı daha yox idi. Varyaqdan Yunana gələn yol zəifləmişdi, rusların özləri də kasıblaşmışdılar. XII əsrin ortalarında pul-sikkə kəsilməsinin dayanması ilə rus (varyaq) knyazları ciddi maliyyə çətinliyi qarşısında qalır və tam müflisləşirlər.

“Canlı əmtəə”, xırda pul rolunu daşıyan slavyanlar daha heç kəsə lazım olmadılar. Onları nə alan, nə satan vardı. Diqqətdən kənarda qalan bu xalq başını qaldırdı. Məsələrdən boşalmış xalq varyaq (rus) şəhərlərinə axışdılar. Əsasən Pskov, Smolensk, Novqorod şəhərlərinə axışdılar. Varyaq (rus) xanlığı məhz onda Novqorod adlanmağa başladı.

Varyaq (Skandinav rusları) slavyanlara Rus dövlətini təhvil verdilər. Müəyyən bir vaxt keçdikdən sonra, XII əsrdə Kiyev dövləti ayrı-ayrı knyazlıqlara bölünmüşdür. Vaxtilə həmin knyazlıqların qurulmasında iştirak etmiş, hətta canlarından belə keçmiş qıpçaqlar indi doğma torpaqlarında düşmən hesab olunurdular. Şəhərlər möhkəmləndirilərək qıpçaqlardan qorunurdu.

Rus dövlətinə daxil olan knyazlıqlardan ən iriləri Vladimir-Suzdal knyazlığı, Novqorod respublikası və Qaliç-Volin knyazlığı idi.

Rostov-Suzdal və ya Vladimir-Suzdal knyazlığı Ryazan və Çerniqov knyazlıqları (Oka çayından şimalda), Smolensk torpağı və Novqorod mülkləri ilə həmsərhəd idi. Sonra sərhədlər şimalda Ağ göldən başlayıb Suxana çayı vasitəsi ilə Zavolçyeyə, şimal-şərqdə isə Aşağı Oka-yə qədər uzanırdı.

XI əsrin ortalarında Novqorod və Smolensk torpaqlarından əhalinin buraya köçməsi gücləndi. Cənubdan köçüb gələn əhali bir çox çay və şəhər adlarını da özü ilə gətirdi. Libed, İrpen, Trubej çayları, Zveniqorod, Qaliç, Vişqorod, Starobud şəhərləri belələrindəndir.

XI əsrin axırlarında diyar Vladimir Monamaxın mülklərinə daxil idi. Bu knyazın dövründə Vladimir-Klyazma şəhərinin əsası qoyulmuşdu (1108). Bu knyazlığa daxil olan Moskvada o zaman fin-uqor mənşəli xalqlar sakin idilər. Ona şərqdən və cənubdan birləşən torpaqlarda türk (qıpçaq) xalqı yaşayırdı.

Moskva çayının bir tərəfindən vepsilər, çeremislər və başqa fin-uqor xalqları, o biri tərəfində türklər – qıpçaqlar ömür sürürdülər. Bu qala-şəhər Çerniqov, Smolensk, Ryazan kimi qonşu knyazlıqların yaxınlığında idi və Vladimir-Suzdal torpağına cənubdan, cənub-qərbdən gedən yolları qoruyurdu.

Novqorod torpağının mərkəzi olan Böyük Novqorod Volxov çayı sahilində yerləşmişdir. O, İlmen gölünə bitişikdir.

Kiyevdən ayrılmaq meyli Novqorodda daha çox təzahür etmişdi. XII əsrin əvvəllərində - 1102-ci ildə Novqorod Böyük Kiyev knyazlığını qəbul etməkdən imtina etdi. Burada feodal respublikasının quruluşu təşəkkül toplamağa başladı.

Qaliç-Volin knyazlığı XII əsrin axırlarında iki knyazlığın – Qaliç və Volin knyazlıqlarının birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdi. Qaliç torpağı Polşa ilə, Karpat dağlarında Macarıstanla həmsərhəd idi. Cənub-şərqdə sərhəd Cənubi Buqdan Dunay çayının mənsəbinə qədər uzanırdı. Volin Qərbi Buqun axırı və Pripyatın yuxarı axarları boyunca yerləşən torpaqları tu-

turdu. Volin və Qaliç torpağı Kiyev və Pinsk knyazlıqları ilə həmsərhəd idi. Bu torpaqlarda torpağın hər qarışından, hər daşından, şəhərlərinin adlarından belə qıpçaqların “ətri” gəlirdi. Oturaq həyata başlamış qıpçaqlar dəmirçilik, zərgərlik, dabbaqlıq, dulusçuluqla bağlı olan fəaliyyətlərini davam etdirir, şəhərlərin inkişafında yaxından iştirak edirdilər. XII əsrdə diyarda təqribən 80 şəhər var idi.

Mərkəzi Peremisl şəhəri olan Qaliç torpağının iqtisadi inkişafı və burada feodalların qüvvətlənməsi nəticəsində artıq XI əsrin birinci yarısında diyarda siyasi ayrılıma meyl ayanmağa başladı. Yaroslav Müdri zamanında ilk dəfə Peremisl knyazlığı ayrıldı. Qaliç knyazları Volodar və Vasilko Rastislaviç qardaşlarının qüvvətlənməsi (1084-1124) Kiyev və Volin knyazlarının, Polşanın, sonra isə Macarıstanın onlara qarşı birləşməsinə gətirib çıxardı. Qaliç torpağı tamam ayrıldı, Volin isə XII əsrin ortalarına qədər Kiyevdən asılı qaldı.

İqtisadi yüksəliş və Kiyevdən ayrılmaq nəticəsində XII əsrin ikinci yarısında Qaliç və Volin knyazlıqlarında bu torpaqları birləşdirməyə, knyaz hakimiyyətini gücləndirməyə və yerli boyarları (qıpçaqları) tabe etməyə meyl özünü göstərməyə başlayır. Bu mübarizədə knyazlar öz xidmətçi feodallarına arxalanırdılar. Yerli boyarlar özlərinin mübarizəsində digər knyazlıqların knyazlarının, həmçinin Macarıstan və Polşanın köməyindən istifadə edirdilər.

1127-ci ildə Çerniqov mülklərindən Murom-Ryazan torpağı ayrılıb müstəqil knyazlıq oldu. Qıpçaqların tez-tez rus knyazları ilə baş verən döyüşləri Murom-Ryazan torpağının, xüsusilə onun cənub hissəsinin iqtisadi inkişafını çətinləşdirirdi. Murom-Ryazan torpağı get-gedə parçalanırdı, yeni xırda knyazlıqlar meydana gəlmişdi.

Çerniqov torpaqları Rustov-Suzdal və Smolensk knyazlıqları, mordva və bulqar torpaqları, Polotsk, Kiyev və Pereyaslavl knyazlıqları ilə, cənub-şərqdə isə çöl ilə həmsərhəd idi.

XI əsrin ortalarına qədər Çerniqov mülklərinin tərkibinə Tmutarakan da daxil idi. Çerniqov torpağı özü inkişaf səviyyəsinə görə Kiyevdən geri qalmırdı.

XII əsrin başlanğıcında Murom-Ryazan torpağı Çerniqovdan ayrıldı. Çerniqov knyazlıqları və başqa knyazlıqlar meydana gəldi. Bu knyazlıqlara Olqoviçlər knyazlıq edirdilər. Feodal müharibələri və çəkişmələri Kiyev torpağına və çöllərə yaxın olan Çerniqov torpağının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Kiyev knyazlığı kimi, Pereyaslavl knyazlığı da XII əsrdən süqut vəziyyətində idi. Onun ucqarlarda yerləşməsi (okraina) knyazlığının qıpçaq basqınlarından müdafiə olunmasını get-gedə çətinləşdirirdi.

Smolensk knyazlığı yalnız XII əsrin ikinci rübündə ayrıldı. XIII əsrin əvvəllərindən bu knyazlıq Vladimir-Suzdal knyazlıqlarından getdikcə daha çox asılı olurdu.

Polotsk torpağı hələ X əsrdə Kiyevdən ayrılmağa cəhd etdi. Bütün XI əsr ərzində knyazlıqda artıq Minsk, Vitebsk, Orşa və başqa cavan şəhərlər meydana gəlmişdi.

Turov-Pinsk torpağının mərkəzləri Turov və Pinsk şəhərləri idi. Burada iri feodal sahibliyi hökm sürürdü. Yalnız XII əsrin ikinci yarısında Turov torpağı ayrıca knyazlıq oldu, XIII əsrin əvvəllərində isə bir sıra udel knyazlıqlarına Turov-Pinsk, Slutsk və başqa knyazlıqlara parçalandı.

XIII əsrin ortalarında Avropaya, şərqə yeni köçərilərin – monqol-tatarların axını başladı. Çöllə hərəkət edən monqol-tatarlar əvvəlcə qıpçaqlarla üzləşməli oldu. İlk məğlub olan Don qıpçaqları oldu. Onlar öz torpaqlarından köç edərək Dneprə sıxışdırıldılar və rus knyazlıqlarının ərazilərinə səpələnirlər. Tədricən qıpçaqlar Qızıl Ordanın tərkibinə daxil oldular (1, 94).

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Плетнева С.А. Половцы. М., 1990.
- 2.Артаманов М.И. История Хазар. Л.,1962.

- 3.Ахинжанов С. М., Кыпчаки в истории средневекового Казахстана, Алма-Ата, 1989.
- 4.Мурад Аджи, Европа, тюрки, Великая Степь, М., АСТ, 2006.
- 5.Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках. Л., 1986.
- 6.Алексеева Е.П. Карачаевцы и балкарцы – древний народ Кавказа, Черкесск, 1963.
- 7.Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. т.I М., 1963.
- 8.Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Киев, 1884.

САИДА ИСМАИЛЗАДЕ

Гянджинский Государственный Университет

ОТНОСИТЕЛЬНО ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КЫПЧАКОВ XI-XIII ВВ

В статье исследует политическая история кыпчаков. В течение этого периода кыпчаков заняты большие площади, создать свое государство. Некоторые начали играть важную роль в политической жизни периода. Но тогда монголы разбили их в конце концов.

SAIDA ISMAILZADEH

Ganja State University

ABOUT POLITICAL HISTORY OF KIPCHAKS IN XI-XIII CENTURIES

The article explores the political history of gipchags. During this period, gipchags occupied large areas. establish their own state, and has already begun to play a certain role in the political life of the period. But then Mongols eventually defeated them.

Rəyçilər: t.e.n.S.A.İsmayılova, t.e.d.İ.M.Məmmədov

BDU-nun Türk xalqları tarixi kafedrasının 19 fevral 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görüldü (protokol №7).